

İ'câzu'l-Kur'ân İlminin Oluşumunda Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân İsimli Eserin Rolü
The Role of the Ta'wil Mushkil al-Qur'ân in the Formation of I'jâz al-Qur'ân Science

Emrullah ÜLGEN

ORCID: 0000-0003-4865-5703 | E-Posta: eulgen230@hotmail.com

Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Faculty of Islamic Science, Department of Tafsir
Bingöl, Türkiye
ROR ID: [03hx84x94](https://orcid.org/03hx84x94)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atf: Ülgen, Emrullah. "İ'câzu'l-Kur'ân İlminin Oluşumunda Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân İsimli Eserin Rolü". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (Haziran 2023), 385-406.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1245522>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	31. 01. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	08. 04. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized - Two External (<i>İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme</i>).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur</i>).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Turnitin / Ithenticate.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir</i>).
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır</i>).
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır</i>).

Özet

Kur'ân-ı Kerîm'in en belirgin vasıflarından birisi, edebî ve belâğî açıdan i'câz düzeyinde ilahi bir kitap oluşudur. Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili erken dönem çalışmaları, daha ziyade onun bu yönüyle ilgilidir. Bulunduğu dönemin genel yapısına uygun olarak İbn Kuteybe, çeşitli açılardan Kur'ân'ın bir savunusu niteliğinde olan *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* isimli eserinde çok sayıda âyeti Arap dilbilimi ve retorîği açısından incelemektedir. Müellifin, eserdeki asıl gayesinin Kur'ân'da çelişki ve dilsel hatalar olduğu iddialarına edebî ve belâğî açıdan cevap vermek olduğu düşünüldüğünde, eserin i'câz açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Buradan hareketle eserde geçen konu başlıkları ve eserin sistematiği dikkate alınarak İbn Kuteybe'nin i'câzu'l-Kur'ân ilmine ne tür katkıları olduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Hicrî dördüncü asırda müstakil bir ilim hüviyetini elde eden i'câzu'l-Kur'ân ilminin ilk nüvelerinin erken dönemlerden itibaren oluşmaya başladığı görülmektedir. Hicrî ikinci asırda âyetleri çeşitli açılardan araştırma konusu yapan eserlerde, Kur'ân'ın edebî i'câzıyla ilgili işaretlerin varlığı da bu tespiti desteklemektedir. Özellikle âyetleri dil bilimsel açıdan inceleyen eserlerde sistematik olmamakla birlikte, âyetler üzerinde yapılan retorik analizlerde Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili somut bilgiler bulunmaktadır. İ'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından henüz teşekkül süreci olarak değerlendirilebilecek bu evre, söz konusu ilme temel teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir. Hicrî üçüncü asra gelindiğinde ise benzer durumun devam ettiği, i'câzu'l-Kur'ân'ın henüz müstakil bir ilim hüviyetini elde etmediği görülmektedir. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak bu dönemde telif edilen eserlerde, Kur'ân'ın i'câzına temel oluşturacak edebî ve belâğî kavramlar ile bunlarla ilişkili bilgilerin biraz daha belirginleştiği ifade edilebilir. Özellikle âyetlerin edebî ve belâğî hususiyetlerini önceleyen eserler, bir sonraki asırda bağımsız olan bu ilmin gelişim sürecine kaynak teşkil etmişlerdir. Şüphesiz bunlar arasında muhteva açısından oldukça zengin olmakla birlikte daha ziyade Arap dili temelinde inşa edilen *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'ın ayrı bir yeri vardır. Söz konusu eseri bu alanda öne çıkaran başlıca faktör, i'câzın gerek teorik gerekse uygulama açısından henüz başlangıç evresinde olduğu hicrî ikinci asır ile bağımsız bir ilim formuna dönüştüğü dördüncü asır arasında köprü işlevi görmesidir. Kendisinden sonra telif edilen i'câzu'l-Kur'ân'la ilgili ilk eserlerin temel kaynakları arasında yer alması da buna delalet etmektedir. Genelde erken dönem tefsir çalışmaları özelde i'câz çalışmaları açısından *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*'ı bulunduğu dönemde öne çıkaran başlıca faktörlerden biri, zahiren müşkil addedilen çok sayıda âyetle ilgili retorik tahlillere yer vermesidir. Bunların hatırı sayılır kısmının Kur'ân'ın edebî i'câzıyla ilgili olduğu dikkate alındığında, eserin i'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. İbn Kuteybe'ye göre, Arapçanın edebî incelikleri Kur'ân-ı Kerîm'de en mükemmel bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte kendine özgü mecâz üslubuyla Arapçanın diğer dillerden üstün olduğu fikri, onun i'câz yaklaşımının diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Zira bu noktadan hareketle kutsal kitaplardan farklı olarak Kur'ân'ın başka bir dile tercümesini mümkün görmemektedir. Onun bu düşüncesi ayrıca, i'câz perspektifinin son derece kapsamlı olduğuna işaret etmektedir. Her ne kadar teorik izahlara çok fazla girmese de mecâz, istiâre, mablûb, hazf, ihtisâr, tekrâr, ziyâde, kinâye, ta'rîd vb. konu başlıkları altında yer verdiği örnek âyetler üzerinde yaptığı tahlillerde i'câza dair somut bilgiler görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Belâğat, İ'câz, İ'câzu'l-Kur'ân, İbn Kuteybe, Tevilü Müşkili'l-Kur'ân.

Abstract

One of the most distinctive dimension of the Qur'ān is its divine book status at an i'jāz level in terms of literary and rhetorical aspects. Early studies on the i'jāz of the Qur'ān are mainly concerned with this aspect. Ibn Qutaybah, in his work *Ta'wīl Mushkili'l-Qur'ān*, which is more of a defense of the Qur'ān from various angles, examines numerous verses in terms of Arabic linguistics and rhetoric, in line with the general structure of the period. Considering that the main purpose of the author in responding to claims of contradictions and linguistic errors in the Qur'ān from a literary and rhetorical perspective, it is important to examine the work in terms of its i'jāz aspect. Based on the topics covered in the work and its structure, the contributions of Ibn Qutaybah to the science of i'jaz al-Qur'ān are being determined. It is seen that the first seeds of the science of i'jaz al-Qur'ān, which obtained an independent scientific identity in the fourth century AH, began to form in the early periods. In works that investigate verses from various perspectives in the second century AH, the existence of indications of the literary i'jaz of the Qur'ān also supports this finding. Especially in works that analyze verses from a linguistic perspective, although they are not systematic, there are concrete information on the i'jaz of the Qur'ān in rhetorical analyses of verses. This phase, which can still be considered as the process of formation of the science of i'jaz al-Qur'ān, is important in terms of constituting the basis of this science. In the third century AH, it is observed that a similar situation continues and i'jaz al-Qur'ān has not yet obtained an independent scientific identity. However, it can be expressed that in this period, unlike the previous period, literary and rhetorical concepts that will constitute the basis of the miraculousness of the Qur'ān and related information miraculousness of the Qur'ān that were written after it. One of the main factors that made *Ta'wīl Mushkili'l-Qur'ān* prestigious in its time, especially in terms of the studies of the miraculousness, was that it included rhetorical analyses related to many verses that were seemingly difficult. Considering that a significant portion of them are related to the literary miraculousness of the Qur'ān, the importance of the work in terms of the science of the miraculousness of the Qur'ān naturally emerges. According to Ibn Kutaybe, the literary subtleties of the Arabic language are most perfectly revealed in the Qur'ān. However, the idea that Arabic is superior to other languages with its unique figurative style constitutes another dimension of his approach to the miraculousness. Because based on this point, it is not possible to translate the Qur'ān into another language unlike other holy books. This idea also indicates that the perspective of the miraculousness is extremely comprehensive. Although he does not go into too much theoretical explanation, it is possible to see concrete information about the in his analyses of the example verses he gives under the headings of of majāz, isti'ārah, maklūb, hadhf, ikhtisār, takrār, ziyadāh, kinayāh, ta'rīd etc.

Keywords: Tafsīr, Arabic Rhetoric, I'jāz al-Qur'ān, Ibn Qutaybah, Ta'wīl al-Mushkili'l-Qur'ān.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, nüzûlünden itibaren bütün dikkatleri üzerine çekmiş, onu anlama ve yorumlamaya yönelik çabalar kesintisiz bir biçimde süregelmiştir. Tarihsel süreç içerisinde daha da olgunlaşan ve sistematik bir hal alan bu çabalar sonucunda çok sayıda ilmî disiplin ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de i'câzu'l-Kur'ân ilmidir. Diğer Kur'ân ilimleri gibi bu ilmin de oluşum ve gelişiminde çeşitli faktörler etkili olmuştur. Şüphesiz bunların en önemlisi Kur'ân'ın edebî ve belâğî açıdan bizzat i'câz düzeyinde oluşudur. Araplar, Kur'ân'ın bu hususiyetini fitratları gereği çok iyi anlayabiliyorlardı. Belâğat ve fesâhatte zirvede oldukları bir dönemde, Kur'ân karşısında onları aciz bırakan şey de esasında onun bu temel özelliğidir.¹ Aynı şekilde Kur'ân'ın açık meydan okumalarına karşın benzerini getiremeyen müşrik Arapların, son çare olarak şiddete başvurmalarının sebebi de budur. Bu açıdan bakıldığında i'câzu'l-Kur'ân ilminin tarihsel sürecini ilk nüzûlünden itibaren başlatmak mümkün olmakla birlikte, konuyla ilgili somut veriler referans alındığında hicrî ikinci asırdan itibaren başlatmanın daha gerçekçi olduğu ifade edilebilir.² Zira Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili ilk somut bilgiler, bu asırda ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönem kaynaklarında sistematik olmamakla birlikte âyetlerin edebî ve belâğî üslubuna yönelik tespitler, süreç içerisinde bağımsız olan bu ilmin ilk nüvelerini oluşturmuştur. Bu meyanda Kur'ân'ın dilbilim yönüyle ele alan ilk eserlerden kabul edilen Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı kayda değer bir eserdir. Diğer bir eser de daha ziyade Kur'ân'ın dilbilimsel yönüne yoğunlaşan Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ıdır. Her iki eserde örnek âyetler üzerinde yapılan retorik analizlerde i'câz olgusuyla ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır.

Hicrî üçüncü asra gelindiğinde ise i'câz olgusu, teoriler çerçevesinde tartışıldığı yeni bir evreye girmiştir. Bilhassa Mutezilî düşüncenin gelişim seyrine paralel olarak i'câz etrafında tez ve anti tezlerin ortaya çıktığı bu evre, i'câzu'l-Kur'ân'ın müstakil bir ilim haline geldiği dördüncü asra geçiş niteliği taşımaktadır. Özellikle felsefenin etkisiyle, birçok alanda olduğu gibi i'câz olgusu etrafında gelişen farklı söylem ve yaklaşımlardan birisi olan sarfe

¹ Zafer Akyüz, "Fadl Hasan Abbâs'a Göre İ'câz ve Çeşitleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 353-354.

² İ'câzu'l-Kur'ân'ın tarihsel gelişim süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Nuaym Hımsî, *Fikretü icâzi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1980), 40.

teorisi³, Kur'ân'ın belâğat, fesâhat ve nazım açısından bizzat i'câz düzeyinde olmadığı iddiasıyla tartışmaların odağında olmuştur. Bu sebeple fikrin sahibi Nazzâm (ö. 231/845), kendisiyle aynı mezhebe mensup başta İskâfî (ö. 240/854), Cubbâî (ö. 303/916), Ebû Huzeyl (ö. 235/849-50) olmak üzere, bazı âlimlerce tekfir edilmiştir.⁴ Nazzâm'ın bu iddiasına karşın aynı zamanda talebesi olan Câhız (ö. 255/869) ise nazım teorisini ortaya koyarak i'câzın bizzat Kur'ân'ın kendisinde var olduğunu savunmuştur. Buradan hareketle Câhız, aynı zamanda belâğatın önemli başlıkları arasında yer alan îcâz, hazf, ziyâde, istiâre vb. kavramlar altında edebî ve belâğî açıdan i'câz olgusunu temellendirmeye çalışmıştır.⁵ Ona göre Hz. Peygamber'e nazil olan Kur'ân, eşsiz/bedî' bir nazma sahip olup benzerinin meydana getirilmesi beşer gücü açısından mümkün değildir.⁶ Her ne kadar günümüze ulaşmasa da Nazmu'l-Kur'ân isimli eserini, Arap dilinin inceliklerine vakıf olmayanların şüphelerini gidermek maksadıyla telif etmiştir. Rafîî'ye (1881-1937) göre bu eser, nazım ve fesâhat gibi i'câz konularını ihtiva etmesi itibariyle alanında ilk olup sonraki eserlere kaynak niteliğindedir.⁷

İ'câzu'l-Kur'ân ilminin oluşumuna önemli katkılar sağlayan alimlerden birisi de aynı zamanda araştırmamıza konu olan hicrî üçüncü asır alimlerinden İbn Kuteybe (ö.276 /889)'dir. Abdullah İbn Mukaffa (ö. 142/759) ve Câhız'dan (ö. 255/869) sonra Arap nesrinin üçüncü büyük şahsiyeti kabul edilen İbn Kuteybe başta tefsir ve hadis olmak üzere kelim, tarih, dil-edebiyat gibi birçok ilimde yetkin ve üretken bir alimdir. Özellikle *Te'vîlü Müşkîlî'l-Kur'ân* isimli eseriyle i'câzu'l-Kur'ân ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Esasında Kur'ân'da çelişki, belirsizlik, lahn gibi iddialara cevap niteliğinde olan bu eser, i'câz olgusu hakkında önemli bilgiler içermektedir. İleride geleceği üzere, bu eserin i'câzu'l-Kur'ân ilminin teşekkülüne ne tür katkılar sağladığı araştırmanın asıl gayesini oluşturmaktadır.

³ Sarfe; Kur'ân-ı Kerîm'in haddizatında mu'ciz olmadığını, şayet insanlar muarazadan menedilmeselerdi benzerini bir biçimde getirebileceklerini iddia eden bir teoridir. M. Zülfi Cennet, "Fahredden Râzî'nin İ'câz Düşüncesinde Bir Kırılma Noktası Olarak Sarfe Temâyülü Tartışması", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2020) 1254.

⁴ Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed Temimî Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkatî'n-nâciye minhum*, thk. Muhammed Osman el-Haşî (Kâhîre: Mektebetü İbn Sinâ, ts.), 120-122.

⁵ Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî Câhız, *Kitâbü'l-hayevân*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, 1969), 3/86.

⁶ Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 4/90. Ayrıca bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî Bâkîllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhîre: Dâru'l-meârif, ts.), 30.

⁷ Mustafa Sâdik er-Rafîî, *Târîhu âdâbî'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-kitâbî'l-Arabî, 2008), 1/100.

Hicrî dördüncü asır ise gerek muhteva gerekse yöntem açısından i'câzu'l-Kur'ân'la ilgili müstakil eserlerin telif edildiği bir evredir. Bir kavram olarak i'câzın, Kur'ân'ın benzerinin getirilememesi ya da taklit edilememesi şeklindeki bir manaya karşılık gelmesi de bu döneme denk gelmektedir. Rummânî'nin (ö. 384/994), *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'ân* ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân'ı* bu alanda telif edilen ilk eserler arasında sayılmaktadır. Bu dönemin diğer bir özelliği de sarfe teorisi ile ilgili tartışmaların varlığını sürdürmesidir. İkinci asrın ortalarından itibaren Mu'tezilî düşüncenin etkisiyle ortaya çıkan sarfe teorisinin bu ilmin gelişiminde önemli bir etkisinin olduğu bir realitedir. Zira Mu'tezilî düşüncenin sarfe teorisi ekseninde ortaya koyduğu tezler, başta nazım teorisi olmak üzere i'câzı esas alan karşıt tezlerin vücut bulmasını sağlamıştır. Nitekim Hattâbî'nin, Kur'ân'ın eşsizliği/taklit edilemezliği hakikatine aykırı olduğu gerekçesiyle sarfe teorisini savunan Rummânî'ye karşı çıkması, buna örnek teşkil etmektedir. Hattâbî, nazım olgusu çerçevesinde ortaya koyduğu somut örneklerle Kur'ân'ın i'câzını çeşitli açılardan temellendirmeye çalışmaktadır. Özetle i'câzu'l-Kur'ân tarihi açısından hicrî dördüncü asır, daha ziyade retorik temeller üzerine inşa edilen bu ilmin bağımsız bir ilim formuna kavuştuğu evre olarak öne çıkmaktadır.

İ'câzu'l-Kur'ân ilminin tarihsel serencamını ana hatlarıyla aktardıktan sonra, bu sürece etkisi açısından Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân'ın konumuna dikkat çekilecektir. Bu eser, doğrudan i'câzu'l-Kur'ân'la ilgili müstakil bir eser olmasa da İbn Kuteybe'nin Kur'ân'ın meşruiyeti ile ilgili iddialara yönelik geliştirdiği cevapların kayda değer bir kısmının Kur'ân'ın belâğî ve edebî boyutuna yoğunlaştığı düşünüldüğünde, eserin bu ilimle ilişkisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kur'ân'da çelişki ve lahn iddialarının detaylı bir eleştiriye tabi tutulduğu eserde özellikle örnek âyet uygulamaları üzerinden yapılan tahlillerde Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili önemli tespit ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu sebeple konu çeşitliliği açısından son derece zengin bir muhtevaya sahip olan eserin, Kur'ân i'câzı açısından kaynak niteliğinde olduğu söylenebilir.

Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân, akademik camianın ilgisini çekmiş ve çeşitli açılardan araştırmalara konu edilmiştir.⁸ Bunlardan Arpa'nın kaleme aldığı "İbn Kuteybe'nin Belâgat

⁸ İbn Kuteybe'nin Tevilü Müşkili'l-Kur'ân isimli eseriyle ilgili yapılan akademik çalışmaların bir kısmı şöyledir: Semira Karuko, "İbn Kuteybe ve Müberred Üzerinde El-Câhız Etkisi- Belâgat İlmi Açısından-", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018); Mustafa Kurt, *İbn-i Kuteybe ve Tefsir Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları, 1996); Süleyman Kaya, "Kur'ân Müdafaası: İbn Kuteybe'nin

İlminin Teşekkülüne Katkıları –Te’vîlü’l-Müşkili’l- Kur’ân Çerçevesinde” isimli makalesi⁹ ile Bıçak’ın hazırladığı “İbn Kuteybe’nin Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân’ının Arap Dili Açısından Tahlili” isimli yüksek lisans tezidir¹⁰. Muhteva itibariyle araştırmamızla benzer yönleri olsa da özellikle konu ve amaç açısından aralarında önemli farklılıkların olduğu söylenebilir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu araştırma, söz konusu eserin i’câzu’l-Kur’ân ilmine katkısını ortaya koyması açısından ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Bu genel girişten sonra öncelikle İbn Kuteybe’nin hayatı ve ilmi kişiliğiyle ilgili kısa bir bilgi verilecek, akabinde i’câz ilminin oluşumunda Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân’ın katkısı ele alınacaktır.

1. İbn Kuteybe ve İlmi Kişiliği

1.1. İbn Kuteybe

Asıl adı Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî olan İbn Kuteybe’nin hayatıyla ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Doğduğu (d. 213/828) yerle ilgili farklı isimler zikredilse de Kûfe ve Bağdat şehirleri daha çok öne çıkmaktadır. Müellif, babasına nispetle İbn Kuteybe künyesiyle tanınmış, bunun yanında doğduğu, yaşadığı ve kadılık yaptığı yere nispetle Kûfî, Dineverî, Bağdadî isimleriyle de anılmaktadır. İbn Kuteybe, farklı zamanlarda Nişâbur ve Mekke gibi önemli şehirlerde yaşamış, hayatının önemli bir kısmını dönemin ilim merkezlerinden biri olan Abbasilerin başkenti Bağdat’ta geçirmiş ve orada vefat etmiştir (ö. 276 /889).¹¹

1.2. İlmi Kişiliği

İbn Kuteybe’nin ilmi kişiliğinin gelişiminde etkili olan unsurlardan birisi, onun yaşadığı sosyo-kültürel çevredir. Abbasilerin hâkim olduğu bir dönemde yaşayan İbn Kuteybe, halife Me’mûn (ö. 218/833) başta olmak üzere çok sayıda halifenin idaresine

Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân Örneği”, *Dergiabant* 9/2, (2021); Floyd W. MacKay, *Ibn Qutayba’s Understanding Of Quranic Brevity* (Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 1991); Muhammad Amin A. Samad, *Ibn Qutayba’s Contribution To Qur’anic Exegesis* (Canberra: b.y., 2011).

⁹ Abdulmuttalip Arpa, “İbn Kuteybe’nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları –Te’vîlü’l-Müşkili’l-Kuran Çerçevesinde-”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011).

¹⁰ İzzetin Bıçak, *İbn Kuteybe’nin Te’vîlu Müşkili’l-Kur’an’ının Arap Dili Açısından Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: b.y. 1971), 1/85; Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrâhim Samerrâî (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 159-160; Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1978), 3/43.

tanıklık etmiştir. Bilindiği üzere halife Me'mûn, Beytü'l-Hikme müessesesini tesis ederek eski Yunanca kaynakları Arapça'ya tercüme ettirmiş böylece daha önce dil ve edebiyat merkezli ilmî faaliyetlerin felsefe, kelim ve diğer disiplinleri kapsayacak biçimde daha geniş bir alana yayılmasına öncülük etmiştir. Onun bu çabası, İslam dünyasında ilmî ve kültürel alanlarda büyük canlılık meydana getirmiştir.¹² Bununla birlikte Mu'tezilî düşüncüyü devletin resmî ideolojisi kabul ederek Kur'ân'ın yaratılmışlığı fikri temelinde otoriter bir yönetim biçimi de sergilemiştir. Bu da İbn Kuteybe'nin söz konusu fikre karşı eleştirel bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân'da bunu destekleyen çok sayıda işaret görmek mümkündür.

Yaşadığı çevrenin sağladığı imkanlar sayesinde oldukça erken sayılabilecek bir yaşta İslamî ilimlerle tanışan İbn Kuteybe, erken dönem dinî müktesebatı sentezleyerek Kur'ân ve sünnet merkezli bir yaklaşım biçimi ortaya koymuştur. Bu da onu, sünnî düşüncenin önde gelen temsilcilerinden birisi haline getirmiştir. Dönemin imkanlarının sağladığı diğer bir avantaj da tanınmış çok sayıda alimden ders alma imkanını bulmasıdır. Bunların başında Câhız, Ahmed İbn Hanbel'in meşhur talebesi İshâk b. İbrâhîm b. Râhûye (ö. 238/853) ve dönemin önde gelen dil bilimcilerinden Ebû Hâtim Sicistânî (ö. 255/869) gibi alimler gelmektedir. İlmî kişiliğinin yanında tedris faaliyetlerinde de bulunan İbn Kuteybe, çok sayıda alim yetiştirmiştir. Kaynaklar onun kırâat, ğarîbi'l-Kur'ân, müşkili'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, ğaribu'l-hadis, müşkilü'l-hadis gibi İslâmî ilimlerin yanında, edebiyat ve tabakat gibi diğer alanlarda altmıştan fazla eser telif ettiğini kaydetmektedir.¹³

2. Amaç, Muhteva ve Metot Açısından "Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân"

İbn Kuteybe, kısa mukaddimesinde eserin yazılış gerekçesi, muhtevası ve metodu hakkında bazı tespitlere yer vermektedir. Müellif, öncelikli hedefinin hak yoldan sapan kimselerin, Kur'ân'da çelişki/tenâkuz, uyumsuzluk/ihtilâf ve gramer hatası/lahn olduğu iddialarının yersiz olduğunu ortaya koymak olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre bu kimseler, Kur'ân etrafında şüphe ve toplumda fitne meydana getirmek maksadıyla özellikle müteşabih âyetleri kendi heva ve heveslerine göre yorumlamaya çalışmaktadırlar. Aslında

¹² Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 6/88-90.

¹³ İbn Kuteybe'nin ilmi kişiliği hakkında detaylı bilgi için bkz. Kurt, *İbn-i Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, 73-90; Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 20/145.

bu, onların aklî zafiyetlerinden ve sathî yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu iddialar, Kur'ân'ın nüzûlünden itibaren süregelen iddialardır. Şayet bunların bir aslı olmuş olsaydı öncekilerin Kur'ân'a yönelik şiir, sihir gibi söylemlerin Kur'ân'ın meydan okuması (tehaddi) karşısında geçerliliğini korumuş olması gerekirdi. Ancak böyle bir durumdan bahsetmek mümkün değildir. İbn Kuteybe; çeşitli başlıklar altında, âyetler ve şiirler üzerinde yaptığı analizlerle bir yandan söz konusu iddiaların yanlışlığını ortaya koyarken diğer yandan özellikle belâğat ve nazım açısından Kur'ân'ın i'câzını temellendirmeye çalışmaktadır.¹⁴

Kur'ân'ın mahiyetine dair iddialara yönelik müdafaa niteliğindeki eser; başta mecâz, istiâre, maktûb, temsîl, kalb, hazf, ihtisâr, tekrâru'l-keâm ve'z-ziyâde fihi, kinâyeye ve't-ta'rîd gibi belâğat konuları olmak üzere yedi harf, kıraat, tekrarlar, hurûf-u mukattaa, vücûh ve nezâir, edatlar vb. Kur'ân ilimleri kapsamına giren çok sayıda başlığı içeren oldukça zengin bir muhtevaya sahiptir. Metod itibariyle de zahiren anlaşılması müşkil birtakım hususların belirlenerek genellikle dilsel kurallar temelinde izah edildiği bir yaklaşım biçimi takip etmiştir. Müellif, bunu kendi değerlendirmelerinin yanında açık ya da gizli refere ettiği alimlerin görüşleriyle desteklemektedir.

3. Eserde Kur'ân'ın İ'câzına Yönelik İşaretler

Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân'ı, genelde erken dönem tefsir ilmi özelde ise i'câz ilmi açısından önemli kılan hususlardan birisi, zahiren müşkil addedilen çok sayıda âyeti dilbilimsel tahlillere tabi tutmasıdır. Bunların hatırı sayılır kısmının Kur'ân'ın edebî ve belâğî i'câzıyla ilgili olduğu düşünüldüğünde, eserin i'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından önemi kendiliğinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar hicrî üçüncü asır, i'câzu'l-Kur'ân açısından henüz teşekkül evresi olsa da bazı argümanlar eseri söz konusu ilim açısından önemli kılmaktadır.

İbn Kuteybe'nin, Arapça'nın kendine has mecâz üslubuyla diğer dillerden üstün olduğu düşüncesi, onun i'câz yaklaşımının temelini oluşturduğu söylenebilir. Ona göre Tevrat, Zebûr ve İncil gibi ilahi metinlerin Arapçaya tercümesi mümkün iken, Kur'ân'ın başka bir dile tercüme edilememesinin sebebi, Arapların diğer milletlere nazaran mecâz

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: Mektebetü dârü't-türâs, 2006), 67-74.

olgusuna daha yatkın olmalarıdır.¹⁵ Bu bağlamda şunu ifade etmek gerekir ki İbn Kuteybe, mecâzı terim manasından ziyade istiâre, temsîl, kalb, takdîm, te'hîr, hazf, tekrâr, ihfâ, izhâr, ta'rîd, ifsâh, kinâye vb. birçok başlığı ihtiva edecek biçimde geniş bir çerçevede değerlendirmektedir.¹⁶ Bu da Kur'ân'ın adeta bir müdafaası mahiyetinde olan eserini, büyük ölçüde Arap dili temelinde inşa ettiğine dair bir ipucudur. Aynı zamanda onun bu yaklaşımı, i'câza geniş bir perspektifte baktığına dair bir ipucudur. Ona göre Arapçanın bütün edebî incelikleri, Kur'ân-Kerim'le birlikte en mükemmel forma dönüşmüştür. Bu kanaatini de gerek edebî üslup gerekse nazım itibariyle Kur'ân'ın eşsizliğiyle ilişkilendirmektedir. Bu özelliği sebebiyle Kur'ân'ın diğer bir dile tercümesini mümkün görmemektedir.¹⁷

İbn Kuteybe'ye göre Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin en büyük alametidir. Nasıl ki denizin ikiye yarılması, taştan su çıkarılması, asanın yılanı dönüşmesi vb. mucizeler Hz. Musa'nın; ölülerin diriltilmesi, kör ve alaca hastaların iyileştirilmesi, çamurdan kuş yapılması vb. mucizeler Hz. İsâ'nın nübüvvetlerinin delilleriyse Hz. Peygamber'in nübüvvetinin en büyük delili ise Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bütün insanlar ve cinler bir araya gelseler de onun bir benzerini meydana getirmeleri mümkün değildir. Bunun sırrı ise Kur'ân'ın sahip olduğu beyan ve nazımdır. Adeta nikâh ve sulhta olduğu gibi, herhangi bir meselede yeknesak bir üslup takip etmeyip hale göre bazen tahfif maksadıyla sözü kısaltan, bazen tekit maksadıyla sözü tekrar eden, bazen işitenlerin çoğunluğuna gizli kalması için manaları gizleyen, bazen anlaşılır kılmak için sözü uzatan, bazen de yabancı kimselerin anlaması için sözü açıkça beyan eden bir hatip gibidir. Yani Kur'ân-ı Kerîm, belâğatın da en belirgin vasfı olan muhtezâ-yı hâle (yerli yerinde) uygun bir üslup biçimi takip eder.¹⁸ Onun i'câza yönelik yaklaşımını eserinde ele aldığı aşağıdaki başlıklar üzerinden incelemek mümkündür.

3.1. Mecâz

Diğer kavramlar gibi mecâz kavramının da tarihsel bir arka planı bulunmaktadır. Bu kelime, erken dönemlerde "konuşma/üslup biçimi" anlamında geniş bir çerçevede

¹⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 81.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 80. Ayrıca Kur'ân kelimelerinin anlam zenginliği için bkz. Emannullah Polat, *Kur'ân Laftzlarının Anlam Zenginliği* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020).

¹⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 74-80.

¹⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 74.

kullanılırken sonraki süreçlerde ise hakikatin zıddı anlamında daha özel bir manada kullanılmıştır. Bu hususa dikkat çeken İbn Teymiyye, hakikât-mecâz şeklinde bir ayrımın selef döneminde bulunmadığını, hicri üçüncü asrın başlarından itibaren oluşmaya başladığını, terimleşmenin de dördüncü asırda gerçekleştiğini ifade etmektedir.¹⁹ Bir kavram olarak “Asıl mananın kastedilmesine engel bir karine veya bir ilgi sebebiyle bir kelimenin vazedildiği mananın haricinde farklı bir anlamda kullanılması” şeklinde tanımlanan mecâz, şayet asıl mana ile kastedilen mana arasında bir yakınlık/benzeme söz konusu ise istiâre, değilse mecâz-ı mürsel olmaktadır.²⁰

İbn Kuteybe, kendisiyle aynı dönemde yaşadığı Davud ez-Zâhirî’den farklı olarak Kur’ân’da mecâz olgusunu kabul etmektedir. Ona göre mecâzî zenginlik Arapçaya özgü bir husus olup bütün mecâzî üsluplar en mükemmel bir formda Kur’ân’da mevcuttur. Buradan hareketle diğer kutsal kitaplardan ayrı olarak Kur’ân’ın tercümesinin mümkün olmadığı sonucuna varmaktadır. İbn Kuteybe’nin mecâz olgusundan hareketle böyle bir sonuca ulaşması, Kur’ân’ın i’câzına yaklaşımını ortaya koyan önemli bir bilgi olarak değerlendirilebilir.²¹

İbn Kuteybe, daha önce de belirtildiği üzere, mecâz olgusunu ifade biçimleri anlamında oldukça geniş bir çerçevede değerlendirmenin yanısıra hakikatin zıddı manasında oldukça dar bir çerçevede de değerlendirmektedir. O, “ifade biçimleri ve kaynakları/مَأْخَذُهُ وَالْقَوْلُ وَطُرُقُ الْقَوْلِ” şeklinde tanımladığı mecâz kavramı altında çok sayıda kavramı zikretmektedir. Bu da özellikle edebî ve belâğî açıdan müellifin i’câz perspektifinin boyutuna dair bir ipucu mahiyetindedir.²²

Mecâz olgusunun önemini ifade bağlamında İbn Kuteybe, bunun anlaşılması durumunda Hz. İsa’nın ilahlaştırılması örneğinde olduğu gibi itikadî problemlerin ortaya çıkabileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre Hz. İsa’ya atfen İncil’de geçen bazı mecâzî ifadelerin hakiki manada değerlendirilmesi, bu tür menfi sonuçlara sebebiyet vermektedir. Hristiyanlar, Hz. İsa’nın ادعو ابي “Babama dua ediyorum.” ve اذهب الي ابي “Babama

¹⁹ Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmuatü'l-fetâvâ* (Riyâd: Vizâretü şuuni'l-ve'l-evkâf, 2004), 7/87-88.

²⁰ Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Mu'cemut-ta'rifât*, thk. Mustafa Sadık Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-fadile,ts.), 170; Ebû Ya'kub Sirâceddin Yusuf b. Ebû Bekr b. Muhammed Sekkâkî, *Miftahü'l-ulûm* (Beyrut:Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye), 361.

²¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 81.

²² İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 80.

gidiyorum.” şeklindeki sözlerini, hakiki manada yorumladıkları için kendisine veladet (Allah'ın oğlu) nispet ettiler. Halbuki İncil'de hakiki manaya hamledilmesi mümkün olmayan çok sayıda pasaj bulunmaktadır.²³

İbn Kuteybe, Kur'ân'da mecâz konusuna genellikle temkinli bir yaklaşım sergilemektedir. O, bir yandan mecâzın varlığını örnek âyetlerle istişhad ederken diğer yandan bazı kimselerin âyetleri yerli-yersiz bir biçimde mecâza hamletmelerini doğru bulmamaktadır. Bu meyanda kriter ortaya koyan İbn Kuteybe'ye göre, fiilin mecâz olarak değerlendirilebilmesi için kendi mastarıyla gelmemesi ve tekrar ile vurgulanmaması gerekmektedir. Örneğin, *وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا* âyetinde²⁴ fiil, mastarıyla zikredildiğinden Allah'ın (cc), Musa ile konuşması mecâzî değil, bilakis hakikidir. Ayrıca *إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* “Bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece ona “Ol” dememizdir ve hemen olur.”²⁵ âyetinde geçen *قَوْل* kelimesi, cümlede tekrar edildiğinden söz konusu ifade mecaza hamledilmemelidir. Benzer biçimde, *وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بآدَانِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ* “Allah bir insanla ya vahiyyle veya perde arkasından konuşur. Yahut ona kendi izniyle dilediğini vahyedecek bir elçi gönderir. Doğrusu O, çok yücedir, her hükmü ve işi hikmetli ve sağlam olandır.”²⁶ âyetinde geçen *وَحْيًا* kelimesinin mecâza hamledilerek ilham manasında değerlendirilmesi isabetli değildir.²⁷

Mecâz konusunda geniş teorik izahlara girmeyen İbn Kuteybe, genelde Arap dili özelde ise Kur'ân'da mecâzın varlığını istişhad amacıyla çok sayıda âyet ve şiir zikretmektedir. Ona göre *فَأُمُّ هَاوِيَةَ* “İşte onun anası (varacağı yer) Hâviye'dir.”²⁸ âyetinde, asıl olarak anne anlamında olan *أُمُّ* kelimesini, mecâzî olarak yorumlamaktadır. Yani nasıl ki bir anne çocuğunun koruyucusu, besleyicisi, sığınağı ve terbiyecisi ise cehennem de kâfirler için aynı durumu ifade etmektedir. Benzer bir durum, *وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ* “Eşleri, onların analarıdır.”²⁹ âyeti için de geçerlidir. Her ne kadar Hz. Peygamber'in eşleri müminlerin

²³ Örnekler için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 146.

²⁴ Nisâ, 4/164.

²⁵ Nahl, 16/40.

²⁶ Şurâ, 42/51.

²⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 152.

²⁸ Kâria, 101/9

²⁹ Ahzâb, 33/6

anneleri konumunda olsalar da yasaklar açısından diğer kadınlarla aralarında bir fark bulunmamaktadır.³⁰

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, İbn Kuteybe'nin mecâz olgusunu belâğatın birçok konusuyla ilişkilendirmesi, Kur'ân'ın edebî i'câzına yönelik yaklaşımının boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bunun yanında mecâzî üslup itibariyle diğer dillerde olmayan bir yapıya sahip olmasından hareketle Kur'ân'ın tercümesini mümkün görmeyişi de önemli bir husus olarak dikkat çekmektedir.

3.2. İstiâre

İbn Kuteybe, bu başlığın hemen altında "Arapların, aralarında benzerlik, yakınlık ya da başka bir sebepten ötürü ödünç aldıkları bir kelimeyi başka bir kelimenin yerine kullandıkları" biçiminde teorik bir çerçeve belirledikten³¹ sonra, istişhad maksadıyla elliye yakın âyet ve çok sayıda şiir getirmektedir. Ancak şunu hatırlatmak gerekir ki *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân'ın* telifinin belâğatla ilgili terimlerin henüz yeni olduğu bir döneme denk gelmesi sebebiyle gerek kavramlar arası ilişkilerde gerekse bunların örneklendirilmesinde bazı belirsizliklerin olduğu gözlemlenmektedir. İstiâre ve mecâz-ı mürsel kavramları arasındaki karışıklık ile mübalağa ile ilgili örneklerin bu başlık altında zikredilmesi örnek verilebilir.³² Mecâzın önemli bir kısmının istiâre kapsamında olduğunu belirtmekle birlikte her ikisini farklı başlıklar halinde zikretmesi diğer bir husus olarak göze çarpmaktadır.

İbn Kuteybe'nin bu başlık altında zikrettiği çok sayıdaki âyetten birisi de müfessirlerce, Hz. Peygamber'in içinde yaşadığı toplumun şirk inancının kendisine verdiği manevi ızdırabın vahyin indirilişiyle hafifletildiği biçiminde yorumlanan *وَوَضَعْنَا عَنَّا* *وَزُرْنَا* "Senden yükünü indirmedik mi?"³³ âyetidir. Âyette geçen *وَزُرْنَا* kelimesi, aslında bir kimsenin sırtında taşıdığı yük manasına gelmekle birlikte, *günah* anlamında kullanılmıştır.³⁴

Firavun ve ona tabi olan kimselerin hakikat nazarında önemli kişiler olmadığını ifade sadedinde gelen *فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ* "Gök ve yer onların

³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 147.

³¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 172. Ayrıca tanım için bkz. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman Abdülkâhir Cürçânî, *Esrârü'l-belâğâ*, thk. Muhammed el-Fâdilî (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1998), 27.

³² İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 171-191.

³³ İnşirâh, 94/2.

³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 176.

ardından ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi.”³⁵ âyetinde, mecâzî üslup kullanılmıştır. İbn Kuteybe'ye göre Araplar, toplumda önemli bir konuma sahip kişilerin vefatı münasebetiyle “Güneş, onun için karanlığa bürüdü. Ay tutuldu. Rüzgâr, şimşek ve sema onun için ağladı.” şeklinde bazı kalıp ifadeler kullanmaktadırlar. Bununla da musibetin büyüklüğünü ve şiddetini tasvir etmek istemektedirler. İbn Kuteybe, devamla âyetin yorumunda iki farklı görüşe yer vermektedir. Birincisi; bazılarının âyette geçtiği şekliyle semâ ve arzın onlara ağladığı inancında olmalarıdır. Buna göre âyet, Firavun ve kavminin suda helak edilip başkalarının onların yurtlarına ve bahçelerine mirasçı kılındıktan sonra arkalarında ağlayan ve feryat eden kimselerin bulunmadığı manasını ifade etmektedir. İkincisi ise semâ ve arz kelimeleri kullanılarak bunların ehlinden hiç kimsenin onlara ağlamadığını ifade etmektedir. Bu görüşü diğer bazı örnek âyetlerle destekledikten sonra İbn Abbas'ın şu görüşüne yer vermektedir: “Her müminin amelinin semaya çıktığı ve oradan indiği bir kapısı vardır. Öldüğünde ise o kapı ve yeryüzünde bıraktığı eserler ile namaz kıldığı yer ona ağlar. Kafirin ise ameli semaya çıkmaz. Ne semadaki kapı ne de yeryüzünde bıraktığı izler ona ağlamaz.”³⁶

Diğer bir örnek de zalimlerin tövbe etmedikleri takdirde ahirette gereken cezaya çarpılacaklarını bildiren وَأَفْـِـدْتُهُمْ هَوَاءً “zihinleri bomboştur.”³⁷ âyetidir. Âyette, hava anlamına gelen هَوَاءً kelimesiyle zihinlerini hayırlı şeylerden soyutladıkları belirtilerek istiâre sanatı yapılmıştır.³⁸ Aynı şekilde evrendeki bütün canlıların Allah'ın (cc) mutlak hükmü altında olduğunu ifade eden مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا “Çünkü her canlımın kontrolü O'nun elindedir.”³⁹ âyetinde, istiâre vardır. Zira bir şeyin perçeminden tutmak, onu boyunduruğu ve otoritesi altına almak anlamına gelmektedir. Benzer durum, نَاصِيَتِي بِيَدِكَ şeklindeki dua ifadesinde de vardır. Zâhirî manası, “Perçemim senin elindedir.” şeklindeki mana ile yüce Allah'ın (cc) mutlak egemenliği ve otoritesine vurgu yapılmaktadır.⁴⁰

Özetle ifade etmek gerekirse istiâre konusu, *Tevilü Müşkili'l-Kur'ân*'da oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ancak eserin, kavramların henüz teşekkül aşamasında olduğu bir evrede telif edilmesi sebebiyle olsa gerektir ki başlığın hemen altında kısa bir bilgi haricinde teorik izahlara çok az yer verilmiştir. Bununla birlikte çok sayıda âyet üzerinde belâğatın

³⁵ Duhân, 44/29

³⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 197-198.

³⁷ İbrâhim, 14/43.

³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 175.

³⁹ Hûd, 11/56.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 209.

temel başlıklarından olan konunun önemini ortaya koymaya çalışması, Kur'ân'ın edebî i'câzı açısından kıymetlidir.

3.3. Kinâye ve Ta'rîd

İbn Kuteybe, eserinde “kinâye ve ta'rîd” şeklinde bir başlık oluşturmakla birlikte, konuyu oldukça dar bir çerçevede ele almaktadır. Nitekim süreç içerisinde “benzetme amacı taşımaksızın bir sözün hem gerçek hem de mecâzî manayı çağrıştıracak biçimde kullanılması”⁴¹ şeklinde kavramlaşan kinâye, eserde künye (كنية) ve filan kişi (فلان) biçiminde iki kategoride değerlendirilmektedir.

İbn Kuteybe'ye göre künye, başkalarıyla aynı ismi taşıyan bir şahsı diğerlerinden ayırmak ya da yaşa bağlı olarak tecrübe ve basireti artan kişiyi tasvir maksadıyla kullanılmaktadır.⁴² Örneğin, asıl ismi Abdu'l-Uzza olan Ebû Leheb, **تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ**, “Ebû Leheb'in elleri kurusun! Kurudu zaten.”⁴³ âyetinde künyesiyle zikredilmiştir. İbn Kuteybe bu durumu, onun asıl isminin putları çağrıştırması ve daha çok bu isimle anılmasına bağlamaktadır.⁴⁴ Diğer bir örnek de **يَا وَيْلَتَ اَيُّ لَيْتِنِ يَ لَمْ اتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيْلًا** “Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim!”⁴⁵ âyetinde geçen ve “falan” anlamında umumiyet ifade eden **فُلَانًا** kelimesidir. Bu kelime, bir şahıstan ziyade bazı vasıfları şahsında cemedden bütün şahısları ifade etmektedir. İbn Kuteybe, buradan hareketle ifadeyi mezhebî kaygıları önceleyip dört halifeye tahsis eden batınî yaklaşımları reddetmektedir.⁴⁶

Bir tür kinâye sayılan ta'rîz ise bir şahsa dokundurmak ya da onu iğnelemek maksadıyla ima ve işaret yoluyla bir ifadenin kullanılmasıdır.⁴⁷ Arapların, ta'rîzi sözlerinde çokça kullandıklarını belirten İbn Kuteybe, bazen örtülü bir sözün açık ifade edilmesinden daha latif olabileceğini söyleyerek şu âyeti örnek getirmektedir:⁴⁸ **وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ** “Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirmenizde veya içinizde saklamanızda bir sakınca yoktur.”⁴⁹ Âyette kocasının vefatı münasebetiyle iddet

⁴¹ Hatib Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvinî, *el-İzâh fi ulûmi'l-belâğa* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-ulûm, 1992), 318.

⁴² İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 267.

⁴³ Tebbet, 111/1.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 267,270.

⁴⁵ Furkân, 25/28.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 271.

⁴⁷ Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Kitâbu keşşâfi istilâhâti'l-fünûm* (İstanbul: b.y., 1984), 2/1286.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 263.

⁴⁹ Bakara, 2/235.

bekleyen kadınlarla evlenmek isteyenlerin ancak örtülü (ta'rid) bir biçimde teklif yapabilecekleri belirtilmektedir. O da şöyledir: “Vallahi sen çok güzelsin! Temenni ederim ki Allah (cc), sana salih bir koca nasip eder!”⁵⁰

3.4. İcâz

Kur'ân-ı Kerîm'in en önemli îcâz vecihlerinden birisi “bir sözün ya da maksadın en kısa biçimde beyanı”⁵¹ şeklinde tanımlanan îcâz üslubudur. İbn Kuteybe, “bâbu'l-hazf ve'l-ihtisâr” başlığı altında bu konuyu, on kategoride detaylı bir biçimde ele almaktadır.⁵² Her ne kadar konu çerçevesinde belirlediği başlıklar altında örnek âyetlerle yetinse de bu meyanda elliden fazla âyeti istişhad amacıyla getirmesi, îcâz üslubunun önemini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Birinci kategoride, “muzâfın düşürülüp yerine muzâfu'n-ileyhin getirilerek fiilin ona nisbet edilmesi” şeklinde zikrettiği kuralı âyetlerle örneklemektedir. Örneğin; Hz. Ya'kub'un çocuklarının, kardeşleri Bünyâmin'nin Mısır'da alıkonulmasında babalarına suçsuz olduklarını beyan sadedinde söyledikleri *وَسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا* “İstersen orada bulunduğumuz şehrin halkına sor!”⁵³ âyette, aslında muzâf konumunda olan *اهل* lafzı hafzedilmiş, yerine muzafu'n-ileyh getirilerek îcâz üslubu tercih edilmiştir. Diğer bir örnek de *وَأَشْرَبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ* “İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu.”⁵⁴ âyetidir. İsrâiloğulları'nın Mısır'da kaldıkları uzun müddet zarfında, iktisadî ve sosyal hayatta önemli rol oynayan sığira kutsallık atfetmeleri sebebiyle kalplerinin buzağı sevgisiyle dolu olduğunu bildiren âyette, sevgi anlamına gelen muzâf konumundaki *حب* kelimesi hafzedilmiştir. Buna göre âyetin takdiri, *حب العجل* (buzağı sevgisi) şeklindedir.⁵⁵

Müellif îcâz üslubunu, “bir fiilin iki farklı şey üzerine vuku bulması/fiilin hazfi” şeklinde diğer bir kategoride de ele almaktadır. Bu bağlamda cennet nimetlerine mazhar olacak kimselere verilecek nimetlerin bildirildiği şu âyet grubunu örnek getirmektedir: *يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ ﴿١﴾ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ ﴿٢﴾ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزَفُونَ ﴿٣﴾ ﴿٤﴾ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ ﴿٥﴾*

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 272.

⁵¹ Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*, thk. Bekri Şeyh Emin (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin,1985), 347.

⁵² İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 231-248.

⁵³ Yusûf, 12/82.

⁵⁴ Bakara, 2/93.

⁵⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 231.

﴿ وَحُورٌ عِينٌ ﴾ ﴿ وَلَحْمٌ طَيْرٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ ﴾ “Çevrelerinde kaynaktan doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle sonsuza dek hizmet sunacak gençler dolaşır. Bundan dolayı ne baş ağrısına tutulurlar ne de sarhoş olurlar. Beğendikleri meyvelerle ve canlarının çektiği kuş etleriyle. Güzel gözlü hûriler.”⁵⁶ Bu âyet grubunda testiler, ibrikler, kadehler ve gençlerin hizmet maksadıyla cennet ehlinin etraflarında dolaştırılacağı ifade bağlamında يَطُوفُ عَلَيْهِمْ fiili zikredilmiştir. Hemen akabinde gelen meyveler, kuş etti ve huri gibi nimetlerin sayıldığı diğer âyet grubunda ise vermek anlamındaki يُوْتُونَ به fiili ise hafzedilerek îcâz üslubu tercih edilmiştir.⁵⁷

İbn Kuteybe'nin bu meyanda zikrettiği diğer bir madde de “şartın cevabı konumunda olan cümlelerin hazfi”dir. Nitekim kendilerine mucize gösterilse dahi müşriklerin iman etmeyeceklerinin vurgulu bir biçimde konu edildiği وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلِمَ بِهِ الْمَوْتُ يَٰ سَيِّئَاتٍ “Eğer gelmesi sebebiyle dağların yürütüldüğü veya yerin parçalandığı yahut ölülerin konuşurduğu bir Kur'an olsaydı...”⁵⁸ âyetinde, cevap cümlesi zikredilmemiştir. Müellif, cümlenin sonunda “لَٰكِن هَٰذَا الْقُرْآنُ يُبَيِّنُ لَكُمُ الْكَلِمَٰتِ الَّتِي كُنتُمْ تَكْفُرُونَ” şeklinde bir cevap cümlesi takdir etmektedir.⁵⁹ Bu takdire göre âyetin manası, “şayet onların istedikleri mucize gerçekleşseydi o yine bu Kur'ân olacaktı” şeklinde olup, böylece hiçbir biçimde iman etmeyecekleri vurgulanmaktadır. Zira onların asıl niyetleri, imandan ziyade Hz. Peygamber'le alay etmektir.⁶⁰ Bununla birlikte, لَمَّا آمَنُوا “yine de inanmazlardı” şeklinde farklı bir takdir yapan müfessirler de bulunmaktadır.⁶¹ Şart cümlesinin hazfi sadedinde müellifin getirdiği diğer bir örnek de يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ الَّتِي كُنتُمْ تَكْفُرُونَ “Ya Allah'ın size lütfu ve rahmeti ulaşmasaydı, ya Allah çok şefkatli, çok merhametli olmasaydı!”⁶² âyetidir. Müellif, cevap cümlesi olarak “Allah (cc), size azap ederdii” anlamına gelen لَعْنَةُ الْكٰفِرِيْنَ fiilini takdir etmektedir.⁶³

Özetle ifade etmek gerekirse İbn Kuteybe, diğer birçok konuda olduğu gibi îcâz olgusunu örnek âyet ve şiirler üzerinde yaptığı tahlillerle ortaya koymaya çalışmaktadır.

⁵⁶ Vâkıa, 56/17-22.

⁵⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 233.

⁵⁸ Ra'd, 13/31.

⁵⁹ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 234.

⁶⁰ Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 19/ 54.

⁶¹ Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki'ğavâmizi't-tenzîl ve uyunî'l-ekâvil fi vücuhi't-te'vil* (Riyâd: Mektebetü Ubeykân, 1998), 3/ 352.

⁶² Nûr, 24/20.

⁶³ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 234.

Özellikle konuyu alt başlıklarla detaylandırarak farklı kategorilerde işlemesi, Kur'ân'ın i'câz vecihlerinden biri olan îcâz üslubunu ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

3.5. Tekrâr ve Ziyâde

3.5.1. Tekrâr

İbn Kuteybe'ye göre Kur'ân, Arap dilinde bir üslup biçimi olan tekrar üslubuyla nazil olmuştur. Araplar, nasıl ki ifadeyi kolaylaştırmak amacıyla îcâz üslubunu kullanıyorlarsa aynı şekilde sözü nakletme ve pekiştirmek için de tekrar üslubunu kullanmaktadırlar. Bu üslubun önemini Kur'ân'ın tedricen nüzûlüyle ilişkilendirerek izah eden İbn Kuteybe'ye göre, Kur'ân kıssaların ve haberlerin tekrarı çok sayıda hikmet içermektedir. Kur'ân-ı Kerîm, hükümleriyle yirmi üç senelik zaman diliminde aşama aşama nazil olmasının başlıca hikmeti, hükümleri kolaylaştırmak, tembihleriyle insanları gaflet uykusundan uyandırmak ve kalplere sükûneti yerleştirmektir. Kur'ân-ı Kerim, faraza bir defada nazil olmuş olsaydı henüz sebepler gerçekleşmeden âyet inmiş olacak, farzlar Müslümanlara ve dine girmek isteyenlere ağır gelecek, sonuçta nasihatın hiçbir tesiri olmayacaktı. Bununla birlikte bir fiilin yapılması ya da yapılmaması gibi çelişkili bir durum da söz konusu olacaktı. Müellifin, tekrar üslubunu ilişkilendirdiği diğer bir husus da Kur'ân'ın bütünüünün hıfzedilmesinin farz kılınmasıdır. Böylece tekrarlar vasıtasıyla kişi, Kur'ân'ın hükümlerinden mahrum kalmamaktadır. Zira Kur'ân, hükmüyle amel etmek, müteşabihine iman etmek ve emrine uymak için gönderilmiştir.⁶⁴

Müellif, tekrarı lafzî ve manevî olmak üzere iki kategoride değerlendirmektedir. Lafzî tekrar üslubuna, nüzûl döneminin ilk yıllarında Mekke'de nazil olan Kâfirûn suresini örnek getirmektedir: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ ﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَآ أَعْبُدُ﴾ ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾ ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ ﴿وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَآ أَعْبُدُ﴾ ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾ “De ki: “Ey inkârcılar! Ben sizin tapmakta olduğunuz şeylere tapmam. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Ben sizin taptıklarınıza tapacak değilim. Siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”⁶⁵ Bu sure, iman ve küfür arasında telifi mümkün olmayan kesin çizgileri tekrar üslubuyla muhataba etkili bir biçimde aktarmaktır. Müellif, ayrıca âyetteki bu vurguyu, surenin nüzûl sebebiyle izah etmektedir. Şöyle ki müşrikler, defalarca Hz.

⁶⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 248.

⁶⁵ Kâfirûn,109/1-6.

Peygamber'e gelip karşılıklı olarak birbirlerinin rablerine kullukta bulunmayı teklif etmişlerdi. Onların bu ısrarları âyette konu edilerek böyle bir şeyin mümkün olmayacağı tekrar üslubuyla etkili bir biçimde ortaya konulmuştur.⁶⁶

Müellifin tekrar üslubunu somutlaştırmak bağlamında getirdiği diğer bir âyet de Rahmân suresinde otuz bir defa geçen, *فَبَايَ اِلَآءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ* "O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?" âyetidir. İbn Kuteybe'ye göre nimetlerin zikredildiği âyet ya da âyet grupları arasında bu âyetin çokça tekrar edilmesinin hikmeti, Yüce Allah'ın mahlukata nimetlerini hatırlatarak sonsuz kudretini ve merhametini bildirmek istemesidir.⁶⁷

Manevî tekrar üslubu ise bir fikri ya da mesajı farklı lafızlarla beyan etmektir. Bu meyanda şu örneği getirmektedir.⁶⁸ *فِيهِمَا فَآكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ* "Her ikisinde türlü meyveler, hurma ve nar var."⁶⁹ Âyette meyve ismi geçmekle birlikte, akabinde hurma ve narın özellikle zikredilmesinin sebebi, güzel ve hoş nimetlerden olmalarıdır.⁷⁰ Diğer bir örnek de *حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَى وَتُؤْمَرُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ* "Namazları ve orta namazı (ikinci) aksatmadan kılın!"⁷¹ âyetidir. Âyette namazlar arasında ikinci namazına vurgu yapılması, bu namazın önemini ortaya koymak ve kılınmasını teşvik etmektir.⁷²

3.5.2. Ziyâde

İbn Kuteybe, ziyâde üslup biçimini harf, kelime ve cümle kategorilerine ayırıp çok sayıda âyetle somutlaştırmaktadır. Münafıkların söylemlerinde samimi olmadıklarını ifade sadedinde gelen *يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ* "Kalplerinde olmayanı ağızlarıyla söylüyorlardı."⁷³ âyetinde, onların ağızlarıyla geveledikleri şeylerin kalplerinde olmadığı belirtilmektedir.⁷⁴ Benzer bir durum, *فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ* "Elleriyle kitap yazanlara yazıklar olsun!"⁷⁵ âyetinde bulunmaktadır. Âyette *ellriyle* (بِأَيْدِيهِمْ) ifadesi, ziyâde olup âyetin manasını pekiştirmek amacıyla gelmiştir.⁷⁶ Benzer bir durum *وَلَا طَائِرٌ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ*

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 252.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 253.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 255.

⁶⁹ Rahmân, 55/68.

⁷⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 255.

⁷¹ Bakara, 2/238.

⁷² İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 254.

⁷³ Âl-i İmrân, 3/167.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 255.

⁷⁵ Bakara, 2/79.

⁷⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 255.

“...gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan..”⁷⁷ âyetidir. Âyette iki kanadı (بِجَنَاحَيْهِ) ifadesi, ziyade olup manayı pekiştirmektedir.⁷⁸

Sonuç

İ'câzu'l-Kur'ân ilminin ilk nüvelerinin oluşmaya başladığı hicrî ikinci asır ile müstakil bir ilim formunu elde ettiği dördüncü asır arasında köprü işlevi görmesi açısından *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân* son derece önemli bir eserdir. Eserin telif edildiği hicrî üçüncü asrın i'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından başlıca özelliği, sistematik olmamakla birlikte Kur'ân'ın edebî ve belâğî yönüyle ilgili tespit ve değerlendirmelerin kaynaklarda çokça yer aldığı bir dönem olmasıdır. Telif edildiği bu dönemin genel karakterine uygun olarak eserde, âyetlerin edebî/belâğî açıdan tahlilleri önemli bir yer tutmaktadır. Kur'ân'ın en önemli i'câz vecihlerinden birisinin onun edebî/belâğî boyutuyla ilgili olduğu dikkate alındığında eserin i'câz olgusu açısından önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar muhteva ve konu çeşitliliği itibariyle zengin olsa da i'câzu'l-Kur'ân'la ilgili kavramların yeterince olgunlaşmadığı bir evrede telif edilmesi sebebiyle eserde kavramsal izahlar ve teorik bilgiler yeterince yer almamaktadır. Daha ziyade eserde, belirlenen konu başlıklarının örnek âyet ve şiir tahlilleriyle yetinildiği bir yaklaşım biçiminin egemen olduğu görülmektedir. Bu da müellifin eserindeki müşkil addedilen âyetlere Arap beyanı temelinde izahlar getirme gayesiyle örtüşmektedir. İbn Kuteybe'nin, Arapça'nın diğer dillerden üstün olduğuna yönelik fikri, i'câzu'l-Kur'ân ilmi açısından söz konusu eseri öne çıkaran bir diğer faktördür. Zira müellif, diğer dillerde olmayıp yalnızca Arap diline özgü edebî ve belâğî birçok hususiyeti ihtiva eden Kur'ân'ın başka dillere tercümesini mümkün görmemektedir. Kısaca bu eserin gerek sonraki süreçlerde müstakil bir ilim hüviyetini elde eden i'câzu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili eserlerinin başlıca referanslarından birisi olması gerekse mezkûr hususiyetleri onu i'câz ilmi açısında önemli bir yere konumlandırmaktadır.

⁷⁷ En'âm, 6/38.

⁷⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân*, 256.

Kaynakça / References

- Akyüz, Zafer. "Fadl Hasan Abbâs'a Göre İ'câz ve Çeşitleri". Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/1 (2020), 351-371.
- Arpa, Abdulmuttalip. "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları -Te'vilü'l-Müşkili'l-Kuran Çerçevesinde-". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/3 (2011), 29-54.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Temimî Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhum*. Kâhire: Mektebetü İbn Sinâ, ts.
- Cahız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *Kitâbü'l-hayevân*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1969.
- Cennet, M. Zülfi. "Fahreddîn Râzî'nin İ'câz Düşüncesinde Bir Kırılma Noktası Olarak Sarfe Temâyülü Tartışması". *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2020), 1251-1264.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahman Abdülkâhir. *Esrârü'l-belâğa*. thk. Muhammed el-Fâdulî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1998.
- Cürcânî, eş-Şerif Ali b. Muhammed. *Mu'cemut-ta'rifât*. thk. Mustafa Sadık Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-fadile, ts.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhim Samerrâî. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Floyd W. MacKay. *Ibn Qutayba's Understanding Of Quranic Brevity*. Montreal: Institute of Islamic Studies Mc Gill University, 1991.
- Hımsî, Nuaym. *Fikretü icâzi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-sadır, 1978.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: Mektebetü dârü't-Türâs, 2006.
- İbnü'n-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: b.y. 1971.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmuatü'l-fetâvâ*. Riyâd: Vizâretü şuunî'l-ve'l-evkâf, 2004.
- Biçak, İzzetin. *İbn Kuteybe'nin Te'vilü Müşkili'l-Kur'an'ının Arap Dili Açısından Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Karuko, Semira. "İbn Kuteybe ve Müberred Üzerinde El-Câhız Etkisi (Belâgat İlmi Açısından)". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 4/1 (2018), 157-168.
- Kaya, Mahmut. "Beytülhikme". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 6/88-90. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kaya, Süleyman. "Kur'ân Müdafaası: İbn Kuteybe'nin Te'vilü Müşkili'l-Kur'ân Örneği". *Dergiabant* 9/2 (2021), 573-598.
- Kazvinî, Hatib Muhammed b. Abdurrahman. *el-İzâh fi ulûmi'l-belâğa*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1992.
- Kurt, Mustafa. *İbn-i Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1996.
- Polat, Emannullah. *Kur'ân Lafızlarının Anlam Zenginliği*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020.

- Rafiî, Mustafa Sadık. *Târîhu âdâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Mefâatihü'l-ğayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*. thk. Bekrî Şeyh Emin. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyin, 1985.
- Samad, Muhammad Amin A.. *Ibn Qutaybah's Contribution To Qur'anic Exegesis* . Canberra: b.y., 2011.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kub Sirâceddîn Yusuf b. Ebû Bekr b. Muhammed. *Miftahü'l-ulûm*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye,
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Kitâbu keşşâfi istilâhâtî'l-fünün*. İstanbul: b.y., 1984.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 20/145-149. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyuni'l-ekâvil fi vücuhi't-te'vîl*. Riyâd: Mektebetü Ubeykân, 1998.